

Sodobno znanstveno proučevanje samozavesti kaže na nezadostno povezanost teorije in raziskovalnega dela. Vsa spoznanja (izdelanih je le nekaj) o razvoju samozavesti so izdelana na osnovi maloštevilnih podatkov raziskav in opazovanj, oz. niso dovolj empirično zasnovana, po drugi strani pa mnoge raziskave niso povezane z obstoječimi teoretičnimi spoznanji. Poleg tega izhajajo mnogi raziskovalci iz določenih teoretičnih postavk, ki bi jih lahko resno in argumentirano kritizirali. Splošni vtis kaže na odsotnost sistematičnosti in dialektike pri proučevanju te teme. Posledica tega so nesistematičnost obstoječih podatkov o razvoju samozavesti, kot tudi neobstoj celovite in kompleksne koncepcije tega razvoja. ²

Kratek panoramski pregled ontogenetskega razvoja samozavesti, ki sledi, je narejen na osnovi pomembnejših spoznanj razvoja samozavesti: Ananjeva (Ananjeva, 1980), Valona (Valon, 1982, 1985), Allporta (Allport, 1955, 1969) in še nekaterih drugih avtorjev, ter rezultati raziskav (prikazanih v monografski študiji; Wylie, 1979). Sodobno stanje na tem področju je takšno, da si ni možno ustvariti jasne in kompletne predstave o tem, kaj se na posameznih področjih in aspektih samozavesti dogaja tekom življenja. Vendar lahko prikažemo neke vrste (nekompleten in delno hipotetičen) oris ontogenetskega razvoja samozavesti. Ta je prikazan na koncu teksta.

1. NA ZAČETKU ŽIVLJENJSKEGA OBDOBJA

Predpostavke za nastanek psiholoških komponent samozavesti so: razlikovanje interoceptivnih in eksteroceptivnih občutkov, konzervacija objekta, zgodnje emocionalno navezovanje, raziskovanje telesa (preko funkcionalne igre), uporaba semiotičnih sredstev, razvoj govora in drugo.

¹ Ta tekst predstavlja adaptacijo dveh poglavij obširnejšega dela z naslovom: "Psihologija samozavesti".

² Koncepcijo razvoja samozavesti, ki pretendira na celovitost in kompleksnost razvoja samozavesti, je potrebno opazovati evolucijsko, zgodovinsko in ontogenetsko. Razlagati ga je potrebno tako, da se upošteva faktorje in pogoje razvoja, tako tiste "pod" in "nad kožo" (npr., ko se sprašujemo o ontogenetskem razvoju, je potrebno upoštevati socialne faktorje, sistem povezav in položaj posameznika, njegove aktivnosti in psihične pogoje) in njihovo dialektiko. Taka koncepcija mora dati zadostne odgovore (ali pa da se takšni odgovori lahko izvedejo na osnovi predpostavk koncepcije) na pomenbna vprašanja s področja razvoja samozavesti. Takšna vprašanja so npr. vprašanja o toku in tempu razvoja samozavesti.

V prvem letu otroci razlikujejo sebe od drugih ljudi in objektov ter že prepoznajo sebe in dele svojega telesa, predvsem roke. Takrat se začne graditi shema telesa in zavesti o sebi kot subjektu praktične aktivnosti. Tekom drugega leta se otroci zavedajo lastne velikosti, starosti in spola in takrat se pojavi prva ocena samega sebe (to pa še ni samoocenjevanje v pravem smislu). Na kratko, v prvih dveh letih si izgradi zavest o sebi kot biološkem bitju, o lastnem izgledu in osebi kot aktivnem bitju (subjektu aktivnosti). Do tretjega leta se otroci označujejo tako, kot se drugi do njih obračajo: z imenom ali nadimkom. Po tretjem letu pa uporabljajo osebni zaimsek jaz. V tem obdobju že uporabljajo besedi moj in moje, kar je povezano z zelo pomembno lastnostjo psihičnega življenja tega obdobja - negativizmom.

Guardo in sodelavci (po Wylie: Guardo et al., 1968, 1971) so pri predšolskem otroku proučevali "doživetje samoidentitete", ki vključuje doživetje ali vedenja, da je človek bitje, da je določenega spola, da je edinstveno bitje, ki obstaja v času, in zaključili, da je ta občutek pri teh otrocih že razvit. Stadijev razvoja "samoidentitete" niso opisali, pravijo pa, da dajejo starejši otroci popolnejše in kvalitetno drugačne odgovore od mlajših otrok. Tudi drugi raziskovalci poročajo o izgradnji zavesti v tem obdobju: zavest o popolni pripadnosti; o različnosti sebe in drugih bitij; o tem, da je zasebno, avtonomno bitje; o časovni trajnosti; o tem, da je član družine in drugih skupin... Mnogi raziskovalci govorijo o obstoju samoocene, ki je pri predšolskih otrocih nestabilna, oz. situacijska, egocentrična in emocionalno obarvana. Pri tem ocenjevanju otroci ne izhajajo iz jasno določenega kriterija, zato je večina samoocen nedoslednih. Stopnja diferenciranja ocen je majhna, so "črna - bele".

Za otroke stare tri, štiri in več let je silno težko razločevanje tistega, kar imajo ali s čimer razpolagajo od svojih značilnosti in lastnosti, ki jih odlikujejo. Predšolski otrok težko razlikuje med obstoječim in realnim, ter imaginarnim in željenim. Več uspeha imajo po sedmem, osmem letu. Otroci tega obdobja živijo tu in sedaj: o prihodnosti ne razmišljajo, a preteklost (lastna zgodovina) jih ne okupira.

Otroci najprej pridobijo znanje o sebi, šele kasneje začnejo razmišljati. Pri razmišljanju o sebi ločimo dve fazi:

1. Otroci razmišljajo o sebi, ko jih na to navede kakšen dogodek ali drugi ljudje.
2. Potem začnejo razmišljati brez posebnega vpliva.

Predšolski otroci se opisujejo predvsem po zunanjih znakih (z grupno pripadnostjo, SES-om, izgledom in telesnimi značilnostmi). Njihovi samoopisi so enostavni in nediferencirani. Pri tem pa pogosteje navajajo postopke, reakcije in dogodke. (Kaže na pomanjkljivo okupiranost otrok samih s seboj, saj se samoanaliza, introspekcija ali samokritika skoraj ne pojavljajo.) Opis 8-12 letnih so že bolj diferencirani, bogatejši in bolj psihološki. Pomembno mesto imajo lastnosti v zvezi z aktivnostjo (sposobnosti in komunikativne lastnosti).

2. PREHODNO OBDOBJE: PUBERTETA IN MLADOST

Številni teoretiki in raziskovalci so se ukvarjali s samozavestjo v tem obdobju. Mnogi psihologi (Spranger, Vigotski, Leontijev in drugi) poudarjajo, da je za razvoj samozavesti, samokontrole in samoregulacije, kot tudi za oblikovanje osebnosti izredno

pomembno obdobje prehoda iz otroštva v dobo odraslosti. Ogromne spremembe, pomembne novosti ter burni razvoj, ki se dogaja s samozavestjo v prehodnem življenjskem obdobju, lahko razumemo, če izhajamo iz položaja posameznika v tem obdobju: njegovih potreb in zahtev (po opredelitvi, planiranju, samorealizaciji in ustvarjanju), sprememb v njem in njegovem življenju, oz. številnih raznovrstnih in često neuskkljenih izkušenj, ki jih ima v tem življenjskem obdobju.

V tem obdobju prihaja v organizmu in v njegovem funkcioniranju do niza ogromnih sprememb: telesna rast, pojav sekundarnih seksualnih znakov; večanje in funkcioniranje seksualnih organov, ter drugo. Širi se gibalni prostor. Kontakti z drugimi so številčnejši in bolj raznoliki, širi se njihov krog socialnih zvez.

Večina posameznikov te starosti se v evropskih in še nekaterih drugih kulturah sooča v današnjem času s tem, da se morajo opredeljevati profesionalno in tudi v zvezi z drugimi stvarmi, da razmišljajo o lastni prihodnosti, da postavljajo dolgoročne cilje in ostvarjajo življenske cilje, da se angažirajo in aktivno sodelujejo v družbenih dogajanjih, da so odgovornejši v življenju. Na psihičnem področju se javlja niz velikih sprememb: predvsem psiho-fiziološke in motorične. Te funkcije se naglo razvijajo in dosežejo maximum razvoja. Pride do sprememb odnosa med posameznimi psihičnimi funkcijami in področji psihičnega življenja. Pride do velikih sprememb v vsebini psihičnega življenja. Javijo se vprašanja o smislu življenja, lastnega bivanja, o smrti, o družbi in človeški skupnosti..., obenem pa poskušajo na vsa ta vprašanja tudi poiskati odgovor. Ena izmed psihičnih lastnosti mladih, ki je odločilnega pomena za samozavest, je njihova dovzetnost za vse novo. Svet okoli sebe opazujejo "široko odprtih oči".

V prehodnem obdobju postopno prehajajo iz otroštva v svet odraslih, pripravljajo se na drugačen način življenja in tudi začno živeti drugače. Čeprav je to obdobje relativno kratko, pride v njem do pomembnih sprememb, ki prinesejo številne različne izkušnje. To obdobje se subjektivno doživlja kot naporno, težko in mučno, a tudi lepo in pomembno. Te spremembe in novosti so predpogoj za razvoj osebnosti in njene samozavesti. Daljše prehodno obdobje in kasnejša vključitev v "resnično" življenje (življenje, značilno za odrasle) je pomembna predpostavka za doseg višjega nivoja psihičnega razvoja in obenem višjega nivoja samozavesti. Dogajanja v prehodnem obdobju predstavljajo tudi potencialno nevarnost za osebnost in njeno samozavest, za pojavljanje deformacij in poškodb. V tehnološko manj razvitih družbah, t.i. tradicionalnih družbah je to obdobje časovno krajše. Razlike v življenju mladih in odraslih so manjše, zato ta prehod poteka lažje. Manj je frustracij, konfliktov in kriz. Medtem pa se mladi iz evropskih in še nekaterih drugih kultur, v tem prehodnem obdobju, srečujejo z nizom zahtev in problemov, katerih uresničitev in reševanje je pogosto težko. Pripravljalno obdobje vključevanja v svet odraslih je daljše in zapolnjeno s številnimi težavami in problemi.

V samozavesti se v prehodnem življenjskem obdobju odvijajo velike spremembe. Osebe so v tem obdobju vse bolj orientirane k sebi in lastnemu ter okupirane s seboj in lastnim.³

Najmočnejši je motiv za poglobitev in razširitev zavesti o sebi in lastnemu, za odkrivanje in spoznavanje lastnega in sebe, kar se odraža v vprašanjih: Kdo sem jaz,

³ Raziskava, ki sem jo izpeljal, je potrdila opažanje: mlade osebe z višjo izobrazbo v pogovoru pogosteje uporabljajo osebni zaimek jaz, kar govori o njihovi večji orientiranosti k sebi.

kakšen/kakšna sem, kaj zmorem, ali je to kar delam dobro, in podobno. Mladi veliko razmišljajo o lastni poziciji v svetu in mikrookolju, o življenju in smislu lastnega bitja. (Razmišljanja o smiselnosti lastnega bitja so simptomi nezadovoljstva z lastnim življenjem, osebe, zadovoljne z lastnim življenjem, redkeje razmišljajo o tem.) Refleksija lastnega življenja je pri otrocih pomankljiva in selektivna, pri mladih pa je že bogatejša in celovitejša (to še ne pomeni, da so reflektirana vsa pomembnejša področja življenja in njegovih funkcij).

Pomemben odraz te orientiranosti k sebi in lastnemu zanimanju za druge so razni intimni dnevniki, spominske knjige in podobno.

Pri ukvarjanju z lastnim psihičnim življenjem, osebe v puberteti odkrivajo obstoj lastnega sveta. Zaposleni so z lastnim psihičnim življenjem, prvenstveno na moralnem, komunikativnem in spoznavnem področju. To potrjuje tudi dejstvo, da imajo v njihovih samoopisih dominantno mesto opisi psihičnih lastnosti, stanj in procesov. O tej spremembi priča tudi dejstvo, da mladi, za razliko od otrok, lastna psihična stanja in postopke ne pojasnjujejo le s tistim, kar je izven njih, ampak razumejo, da se njihove reakcije, doživljaji in postopki ne morejo v popolnosti pojasniti z znanimi okoliščinami in situacijami.

V prehodnem obdobju postaja časovna dimenzija življenja subjektivno zelo pomembna: prisotna so razmišljanja o preteklosti in še posebej o prihodnosti. Sanjanja in razmišljanja o lastni prihodnosti so vse pogostejša: "Kaj bom postal?, Kakšen/Kakšna želim postati?, Kakšno naj bo moje življenje?, K čemu naj težim? in podobno". Postavljajo se življenjski cilji, ki se lahko kasneje bolj ali manj integrirajo v določen življenjski načrt. Le ta vsebuje glavne cilje, katerim so podrejeni vsi ostali cilji.

Doživljaj lastne starosti in lastnega obdobja je variabilen: od doživljanja sebe kot otroka, nezrelega bitja, do doživljanja sebe kot bitja z bogatimi izkušnjami, ki je došel do meja bodočega in do vtisa, da so se neki dogodki iz lastnega življenja že davno odigrali. V puberteti se osebe tudi prvič soočajo z vprašanjem smrti, kar lahko spremljajo težka emocionalna stanja.

V predhodnem obdobju se formira zavest o lastni individualnosti, javlja se prepričanje, da "nihče ni kakor jaz". Čeprav v določenih trenutkih lastno unikatnost spremlja ponos, pa jo v številnih trenutkih spremlja strah in nelagodnost. Taka doživljanja povečajo potrebo po komuniciranju in združevanju. V zvezi s tem se pojavi ambivalentnost: po eni strani oseba upa, da bo s komunikacijo in druženjem izpolnila in našla samo sebe, z druge strani pa ne želi izgubiti samo sebe in "biti pogoltnjena".

Pri adolescentu predstava o sebi nima jasnih meja (ni razmejitve med lastnim in ne-lastnim, resničnim in ne-resničnim). Tudi samozavest je v pretežni meri stereotipna; pri opisih "realni jaz" kažejo visoko stopnjo uniformiranosti (po Bergerju, 1984; Levinger). (To ni v skladu z razširjenim verovanjem o izraziti nestereotipnosti, nekonformizmu in individualnosti mladih). Opisi "idealni jaz" so v manjši meri individualizirani in specifični od opisa "realni jaz" (Berger, 1984).

Samoocena oseb v prehodnem obdobju je vse bolj odvisna od ocen sovrstnikov, zmanjšuje pa se pomen ocen, ki jih dobijo v šoli.

Številne raziskave samozavesti adolescentov potrjujejo, da v prehodnem obdobju prihaja do povečanja obsega in stopnje diferenciranosti, stopnje kognitivne sestavljenosti in do velikih sprememb komponent in enot samozavesti. V tem starostnem obdobju ima zavest o lastnem psihičnem življenju pomembnejše mesto v samozavesti, kot v obdobju.

otročtva, pri nekaterih pa celo najpomembnejše mesto. Določena področja inkomponente samozavesti ostajajo pri adolescentu do neke mere adekvatna ali se adekvatnost določenih področij in komponent samozavesti povečuje, pri čemer določen del področij in komponent ni dovolj adekvaten. V vsakem primeru je stopnja adekvatnosti samozavesti manjša v primerjavi s stopnjo adekvatnosti samozavesti pri odraslih. V zvezi s stabilnostjo samozavesti ni možno podati jasnega zaključka. Številni raziskovalci poročajo, da je stabilnost slike o sebi in lastnem pri osebah v puberteti zmanjšana, samoocena in samospoštovanje znižana, vendar rezultati številnih raziskav to negirajo.

Rezultati so pri transferzalnih in longitudinalnih študijah prehodnega življenjskega obdobja različni: pri transferzalnih raziskavah kažejo zaključki na diskontinuiranost razvoja samozavesti in na obstoj krize v razvoju samozavesti v obdobju pubertete. Nasprotno pa longitudinalne študije kažejo na kontinuiranost in stabilnost v razvoju samozavesti. Avtorji ene izmed pomembnejših longitudinalnih raziskav zaključujejo, da "posameznik pride iz prehodnega obdobja prav takšen, kakršen je vstopil v to obdobje" (Dusck, Flaherty, 1981,po: Kon, 1984). Kako pojasniti te razlike? Kon (Kon, 1984) smatra, da se spremembe v samozavesti ne nanašajo predvsem na kvantitativno oceno samega sebe, ki v tem obdobju doseže precejšnjo stabilnost (kar še potrjuje verovanje v stabilnost lastne osebnosti), temveč v postavljanje novih tem, vprašanj. V puberteti se odvijajo določene spremembe v sliki o sebi in v samoocenah, kar je razumljivo glede na pomembne spremembe, ki se odvijajo v organizmu posameznika, v njegovem socialnem položaju in v psihičnem življenju. Toda spremembe v samozavesti so se odvijale že v otroštvu in se bodo še tudi v kasnejših življenjskih obdobjih. Te spremembe niso najpomembnejše za spremembe samozavesti, bistveno je nekaj drugega: osebe v puberteti odkrivajo lastno psihično življenje, začno se intenzivno ukvarjati s seboj in postavljajo važna, a do takrat nepostavljena vprašanja o smislu življenja, lastni prihodnosti in drugo.

3. ODRASLA DOBA

Pozna mladost in začetek odrasle dobe je življenjsko obdobje, kjer se odvijajo različne spremembe. Nekatere (profesionalno usposobljene, začetek profesionalne kariere, samostojnost na številnih področjih, vzpostavljanje nekaterih socialnih zvez, predvsem ljubezenskih...) imajo ključno vlogo v nadaljnjem življenjskem toku. V tem obdobju se formirajo osnovne linije življenjske poti, izgrajuje se ali se učvrsti stil življenja. V nadaljevanju odraslega obdobja se veliko tega stabilizira. Prav tako spremembe, ki se odvijajo, predstavljajo podaljšek začetih sprememb v kasni mladosti ali na začetku odraslega obdobja. Spremembe v organizmu in v njegovem funkcioniranju so manjše in prvenstveno kvantitativne, če izvajamo patološke spremembe, povzročene s poškodbami in boleznimi. Ljudje so v tem obdobju v precejšnji meri zdravi. Sistem socialnih zvez ima v tem obdobju večjo stopnjo stabilnosti, kot v ostalih (izjema je mogoče obdobje starosti). To velja tudi za vlogo in pozicijo posameznika. V psihičnem življenju se odvijajo spremembe, še posebno v njegovi vsebini. Številne ostale spremembe niso tolikšne, kot v predhodnem življenjskem obdobju in na začetku dobe odraslosti. Osebnost se spreminja tudi v preostalem delu odraslega obdobja, toda jedro osebnosti je v tem življenjskem obdobju stabilnejše kot v vseh ostalih.

Najvažnejša odlika odraslega obdobja je visoka stopnja samorealizacije posameznika; je najproduktivnejše obdobje - to je obdobje ustvarjalnosti in ustvarjanja. Večina ljudi prav v tem obdobju najde in potrdi samega sebe, oz. razkorak med pričakovanji o sebi, jazu in stvarnosti (lastnega položaja, stila življenja in drugo) je najmanjši. To še ne pomeni, da ne obstoja razkorak med željami in stvarnostjo in da so življenski cilji doseženi, temveč da je ta razkorak zmanjšan, v precejšnji meri zaradi razumevanja življenskih pogojev življenja in lastnih zmožnosti. Druga pomembna odlika je ta, da je stopnja povezanosti osebnega in neosebnega, posameznega in občega maksimalna. Osebe so večinoma integrirane v grupe (družina in drugo), kolektive in skupnost, povezane z ljudmi in objekti (hiša, imovina...). Osebe se tega zavedajo in razumejo da so komponente občega, pa lastno "usodo" opazujejo v širšem kontekstu. Povedano drugače, stopnja egocentričnosti je tu veliko manjša kot v otroštvu, puberteti in mladosti. Okupiranost s samim seboj upada. To ne pomeni, da ni več orientacije k sebi in lastnemu, temveč ima v marsičem drugačen karakter, kot v puberteti in mladosti.

V predhodnem življenskem obdobju se osebe zelo močno zavedajo lastne različnosti od drugih; akcentirana je zavest o lastni individualnosti. V odraslem obdobju oseba uvidi, da je s številnimi in nerazdružljivimi vezmi povezana z drugimi, zato potreba po distanciranju od drugih slabi, zavest o lastni individualnosti pa nima več najpomembnejšega položaja v samozavesti.

Vsebina samozavesti je kot posledica izkušenj iz tega življenskega obdobja individualizirana, manj je stereotipna kot v puberteti in mladosti. To pomeni, da je adekvatnost slike o sebi in na splošno samozavesti povečana v odnosu na obdobje mladosti. Razkorak med "idealnim jaz" in "realnim jaz" je zmanjšan: del želja je dosežen ali pred uresničitvijo, življenski cilji in načrti pa se modificirajo in postanejo realnejši. Samoocena in samospoštovanje se povečata, oz. sta v večji meri pozitivna, kot v predhodnem življenskem obdobju. Stopnja stabilnosti samozavesti doseže v odraslem obdobju maksimalen nivo; natančneje v prvem delu tega obdobja. To je razumljivo, če upoštevamo to, kar je v poglavju o odraslem obdobju ugotovljeno. Tekom tega obdobja pride do določenih večjih ali manjših sprememb tudi v ostalih dimenzijah samozavesti.

4. STAROST

Koncem petega in še posebej šestega desetletja življenja pride pri ljudeh (našega obdobja in v naši kulturi) do določenih opaznih bioloških in psihofizioloških sprememb. Vzporedno z njimi ali malo kasneje pride tudi do sprememb socialnega položaja, socialnih vlog in socialnih zvez. Pride tudi do večjih ali manjših sprememb v življenskih aktivnostih. Omenjene spremembe spremljajo določene spremembe psihičnega življenja, npr. menjajo se stališča, vrednote in orientacije. Skratka, odvijajo se spremembe, značilne za nastop starosti, vendar ne istočasno - so heterohrone. Poleg tega obstajajo velike individualne razlike v procesu in značilnosti staranja: pri nekaterih določene funkcije stagnirajo prej kot pri drugih.

Raziskave samozavesti pri osebah, starejših kot petdeset let, so maloštevilne. Najpogosteje je bilo proučevano vprašanje doumetja starosti. Osnovni zaključki v zvezi s tem so sledeči: potrjeno je, da je doživljenje lastne starosti odvisno od številnih faktorjev, posebno SES-a, nivoja izobrazbe in rasne pripadnosti. Raziskave jasno kažejo,

da doumevanje starosti ni odvisno od kronološke starosti. Ugotovljeno je, da večina starih oseb ne opazi, da so ostareli, oz. ne priznajo, da so stari. Smatrajo, da so pripadniki obdobja srednjih ali poznih srednjih let. Osnovni razlog je ta, da so starejši ljudje dovolj učinkoviti v večini osnovnih življenskih dejavnosti. To pomeni, da lahko poslabšanje posamezne funkcije kompenzirajo z drugimi.

Stare osebe ne postanejo egocentrične, nasprotno. Večina ni prvenstveno orientirana na preteklost, temveč na sedanost in neposredno prihodnost. Problem smrti se aktualizira, a je odnos do nje odvisen od videnja in ocenjevanja sebe in lastne življenske poti. Raziskave kažejo na to, da s starostjo samoocena in samospoštovanje ne opadata, vendar tega ne moremo razumeti kot dokazano dejstvo.

5. ORIS ONTOGENETSKEGA RAZVOJA SAMOZAVESTI

Najpreprostejši pojavi samozavesti v začetnem obdobju življenja so telesni občutki. Za občutki se pojavljajo opažanja in šele mnogo kasneje mišljenje o sebi. Prve enote samozavesti imajo senzo-motorno poreklo. Prvo znanje o sebi se pojavlja, ko obstajajo določene predstave o sebi in je pridobljeno izključno z internalizacijo, šele kasneje na osnovi mišljenja subjekta (primerjave, analize, razlage in drugo). Opazovano z aspekta tega, na kar se samozavest nanaša, teče njen razvoj od zunanjega in materialnega, preko percepiranega, do notranjega, psihičnega, kar pomeni, da se najprej formirajo enote samozavesti, ki pripadajo razširjeni samozavesti, zavesti o telesu, telesnem izgledu, nato enote, ki se nanašajo na aktivnost in življenje, in na koncu enote, ki se nanašajo na psihično življenje. Na kratko: samozavest kot sistem lastnosti se postopno izgrajuje. Komponente, sestavine in področja, ki jo sestavljajo, nastajajo heterohrono in imajo različne stopnje sestavljenosti: nekatere so manj sestavljene (samozavest je na začetku življenskega obdobja sestavljena v glavnem iz takih komponent) in druge bolj sestavljene. Te druge se izgrajujejo tekom pozne mladosti in odraslega obdobja. (Predpogoj izgradnje takih komponent in področij samozavesti, kot npr. zavest o lastni unikatnosti, so bolj sestavljene oblike mišljenja: pojmovno in abstraktno mišljenje).

Število enot, oz. obseg samozavesti, stopnja diferenciranosti, kot tudi stopnja integriranosti ali celovitosti samozavesti se povečujejo tekom življenja, vsaj od sredine odraslega obdobja. Ena od linij razvoja samozavesti teče od posameznega k splošnemu, od konkretnega k abstraktnemu; v začetnem življenskem obdobju komponente občega ne obstajajo, medtem ko v odraslem obdobju obstaja določeno število takih komponent, tj. tekom življenskega obdobja se povečuje stopnja in število komponent splošnosti samozavesti. Z razvojem se povečuje stopnja adekvatnosti samozavesti. Z razvojem pride do sprememb posameznih področij samozavesti (prostor, ki ga posamezna področja zavzemajo, se tekom razvoja menja) in stopnji opaznosti posameznih komponent, kot tudi do sprememb v subjektivni pomenbnosti posameznih komponent, področij in lastnostih posameznika. Stabilnost samozavesti se tekom življenja povečuje (še posebej od obdobja srednjih let). Večja je v odraslem obdobju, kot pa v otroštvu in puberteti.

Zavest o časovni dimenziji bivanja, na začetku življenja še ne obstaja - pridobljena je, pri čemer je obdobje časovne dimenzije lastnega bivanja, o katerem obstaja zavest pri mladih in odraslih, precej daljše od obdobja zavesti pri predšolskih otrocih.

Že v otroštvu nastaja razmejevanje, ki se v prehodnem obdobju še povečuje in često prehaja v protislovja med obstoječim in mogočim, realnim in idealnim, tj. tekom življenja se izgrajujejo (izgrajeni so šele v prehodnem obdobju življenja) in menjajo "možni jaz" in "idealni jaz". S tem je povezan pojav samokritičnosti: večja je pri odraslih, kot pri mladih, in večja pri mladih, kot pri otrocih (razumljivo je, da je večja pri zrelih osebah v odnosu do manj zrelih oseb). Samokritičnost je pogojena z nekaterimi komponentami osebnosti, še posebej orientacijami, ki se tekom življenja menjajo. V določenem življenjskem obdobju, najpogosteje v puberteti, se orientacija k sebi in k svojem povečuje, v nekaterih sledečih pa slabi. Posamezniki v začetku življenja niso avtistični in orientirani k sebi, temveč prav nasprotno. Egocentričnost se ne pojavlja v prvem stadiju psihičnega razvoja.

Prve ocene sebe in svojega se pojavljajo ob že obstoječih procesualnih pojavih samozavesti in ob določenem številu komponent zavesti o sebi in svojem. Te ocene so v bistvu internalizirane ocene drugih. Samoocene so v otroštvu običajno situacijske in afektivne, oziroma niso izvedene iz jasnih in doslednih kriterijev. To velja v manjši meri za samoocene mladih, odraslih in starih oseb (stopnja stabilnosti adekvatnosti in splošnosti samoocene le-teh je večja kot pri otrocih).

Številne navedene linije in tendence razvoja samozavesti tečejo tekom življenja paralelno in so medsebojno povezane - pogojujejo se. Toda področja in oblike samozavesti se razvijajo z različnim tempom in heterohrono: nekatere oblike nastajajo in se razvijajo v prvih letih življenja, druge, kot npr. zavest o psihičnem življenju, pa kasneje.

Pri opazovanju razvoja samozavesti tekom življenja lahko opazimo nekaj preobratov. V prvem letu življenja se pojavijo začetki samozavesti: razlikovanje sebe in objektov od drugih ljudi, prepoznavanje delov lastnega telesa, upoštevanje delov telesa pri izvajanju aktivnosti idr.. Preobrat v razvoju samozavesti je omogočen s pojavom govorne funkcije: otrok začne pridobivati številna in različna znanja o sebi (znanje lastnega imena, imena osnovnih delov svojega telesa in drugo), začne uporabljati osebni zaimsek jaz, pojavijo se prve ocene samega sebe. Ta preobrat je povezan s pojavom negativizma, s t.i. krizo tretjega leta. V predhodnem obdobju se dogajajo pomembni preobrati v razvoju samozavesti - orientacija k sebi in k svojemu (še posebno k lastnemu psihičnemu življenju) se močno poveča in pride do velikih sprememb v samozavesti: znatno se poveča obseg, stopnja kognitivne sestavljenosti, formirata se "možni jaz" in "idealni jaz". Zelo pomembno je to, da se področje, ki se nanaša na lastno psihično življenje, hitro in intenzivno razvija. Obstajajo indikacije, da pride do preobrata (ki je verjetno predvsem vsebinske narave) v razvoju samozavesti tudi v odraslem obdobju. Skozi to obdobje egocentričnost upada (oseba se vedno bolj jasno doživlja in razume kot član skupine, skupnosti in sveta, kot del neke celote), povečuje se stopnja adekvatnosti, kar je povezano z zmanjšanjem razkoraka med "možnim jaz" in "idealnim jaz", po eni strani, in slike o sebi, z druge strani, večja se stopnja stabilnosti samozavesti in drugo. Pri velikem številu oseb se te spremembe odvijajo na začetku odraslega obdobja.

Z ozirom na obstoj preobratov v razvoju samozavesti lahko zaključimo, da ne obstaja samo eno področje ali ena oblika samozavesti, ki ima vodilen pomen tekom vseh življenjskih obdobj, temveč da tekom preobratov prihaja do zamenjave: določeno področje ali oblika samozavesti izgubi vodilen pomen, druga področja pa ga pridobijo.

Ontogenetskega razvoja samozavesti ne moremo pojasniti, če ne upoštevamo socialnega konteksta in socialnih situacij razvoja, življenje in življenjsko pot

posameznika ter spremembe v psihičnem življenju, ki se dogajajo v življenju. Tako je npr. razvoj lastnosti samozavesti odvisen od govorne funkcije, ki nudi široke možnosti za razvoj samozavesti: pridobivanje znanja o sebi in o svojem, za kategorizacijo in posploševanje izkušenj, za pridobivanje uvida, za izvajanje zaključkov, za vrednotenje in drugo. Skratka, sestavljene oblike in vsebine samozavesti se ne morejo formirati neodvisno od posameznika z razvitim semiotičnim sistemom. Preobrata v razvoju samozavesti, tekem prehodnega obdobja, torej ne moremo pojasniti, če ne upoštevamo pomembnih psihičnih sprememb (naj omenim samo javljanje novih interesov in formalnih operacij) in socialne situacije razvoja. Individualne razlike v lastnostih in toku razvoja samozavesti so velike in pogojene z razlikami v socialnem kontekstu, v socialni situaciji razvoja, življenju in življenjskih poteh, ter psihičnem življenju.

Na samozavest vplivajo številni nepsihični (vključno biološki) in psihični dejavniki. Nekateri od njih, npr. razne oblike občevanja, so odločilnega pomena za razvoj samozavesti, vendar pomen posameznih dejavnikov ni enak v vseh obdobjih razvoja samozavesti: nek dejavnik ima v enem obdobju velik, celo odločilen pomen za ta razvoj, medtem ko je v nekem drugem ta pomen bistveno manjši.

Prikazan oris ontogenetskega razvoja samozavesti ima omejeno veljavnost: to je oris razvoja samozavesti pri sodobnem človeku z večletno izobrazbo, ki opravlja dokaj kompleksne dejavnosti.

LITARATURA

- Allport G. W., *Becoming*, New Haven and London, 1955.
Ananjev B. G., *Izbrannie psihologičeskie trudi*, T.2, Moskva, 1980.
Berger J., *Psihodiagnostika*, II. izd., Beograd, 1984.
Boriševskij M. I. (red.), *Psihologičeskie osobnosti samosoznanija podroška*, Kiev, 1980.
Dickstein E., *Self and Self - Esteem: Theoretical Foundations and their implications for Research*, *Hum. Dev.*, št. 20, 1977.
Kon I. S., *V poiskah sebja. Ličnost i ee samosoznanie*, Moskva, 1984.
Olport G., *Sklop i razvoj ličnosti*, Beograd, 1969.
Rosenberg M., *Conceiving the Self*, New York, 1979.
Rubinštejn S. L., *Samosoznanie ličnosti i ee žiznenij put*, u knjizi: *Psihologija ličnosti - Teksti*, Moskva, 1982.
Sarbin T. R., *A preface to a psychological analysis of the self*, *Psy. Review*, št. 59, 1952.
Valon A., *Sociološko i psihološko proučevanje deteta*, U zborniku: *Proces socijalizacije kod dece*, Beograd, 1982.
Vigotskij L. S., *Sobranie sočinenija*, T.III, Moskva, 1983.
Vigotskij L. S., *Sobranie sočinenija*, T.IV, Moskva, 1984.
Wylie R. C., *Self-Concept*, rev. edition, zv. II, Lincoln, 1979.

Prevedla Andreja Skrt